

Η υβριστική υπερβολή του κριτικού λόγου

«Ποιος ο ρόλος του κριτικού λόγου στις μέρες μας;» «Ποια η μορφή της παρεμβατικής του παρουσίας και ποια η εμβέλεια της διαμεσολαβητικής του δραστηριότητας;» Αυτά είναι πιστεύουμε τα ερωτήματα που σημασιοδοτούν τα όρια, τα περιθώρια και το χαρακτήρα του παρεμβατικού λόγου στις μέρες μας. Δεν αναφερόμαστε εδώ, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, στο κοσμικότερο αλλά πιο ακαδημαϊκό ερώτημα: «Ποιος ο ρόλος του διανοουμένου στην εποχή μας;»

Αυτό το κάνουμε για να επισημάνουμε χώρους (κοινωνικής) επικοινωνίας και επίπεδα (πολιτικής) διαμεσολάβησης που, αν και δεν έχουν την εμβέλεια ή την ιδεολογική φόρτιση που συνήθως εμφανίζουν οι δραστηριότητες της «οργανικής διανοήσης», ωστόσο, συγχρονικά και διαχρονικά, αποτελούν αδιάψευστα σημάδια σοβαρών κοινωνικών ανακατατάξεων και μακρόπνων πολιτιστικών αναπροσανατολισμών.

Πρόκειται στην ουσία για σημαντικά προβλήματα κοινωνικής επικοινωνίας, πολιτικής συμμετοχής, καλλιτεχνικής έκφρασης και πνευματικής δημιουργίας, που με τις ιδιομορφίες και τις ιδιαιτερότητες τους προδιαγράφουν το αξιακό περίγραμμα του πνευματικού και ηθικού μας χώρου και προσχηματίζουν ιδεατά (δεν αντανakλούν απλώς), τις βιωματικές συνθήκες του σύγχρονου βιομηχανικού (διαμεσολαβητικού), μας πολιτισμού.

Απ' αυτή τη συγκεκριμένη οπτική γωνία ειδομένο το επικοινωνιακό πρόβλημα, εντοπίζεται σε θέματα της γραπτής και λεκτικής διαμεσολάβησης του κοινωνικού υποκειμένου σ' αυτό που συνθέτει την καθημερινή πραγματικότητα, απ' όπου και στοιχειοθετείται η ευρύτερη οργανωτική και λειτουργική υφή της πνευματικής δραστηριότητας στη χώρα μας σήμερα. Μέσα απ' αυτά τα καθημερινά, στιγμιαία και διάχυτα κριτικά στίγματα, σχηματοποιούνται, με τρόπο επιλεκτικό, τα κυρίαρχα φιλοσοφικά και πολιτικά ιδεολογήματα του καιρού μας. Τα ιδεολογήματα αυτά, ως ένα βαθμό, αντανakλούν τα υλικά επιτεύγματα και τις τεχνολογι-

κές δυνατότητες μιας δοσμένης πολιτικής κοινότητας.

Επιπλέον, με ερωτήματα όπως τα παραπάνω, αποτολμάται η υπέρβαση, κατά κάποιον τρόπο, του καθαρά πολιτικού στοιχείου, χωρίς με κανένα τρόπο αυτό να σημαίνει υποτίμηση του πολιτικού, αφού ο καθαρά κριτικός λόγος παράγει κατεξοχήν «πολιτική». Αν δηλαδή ο λόγος είναι συνδυασμός σκέψης και πράξης, ο κριτικός λόγος είναι ο κατεξοχήν συνδυασμός στον οποίο βαρύνει η πράξη και μάλιστα η πολιτική. Ωστόσο το πολιτικό στοιχείο από τη φύση του είναι στιγμιαίο, επιγενόμενο, σχεδόν απατηλό. Με την έννοια του κριτικού λόγου, εισχωρούμε στην καρδιά του κοινωνικού στοιχείου, που κι αυτό από τη φύση του είναι, αντίθετα με το πολιτικό, μονιμότερο, πρωτογενές, σχεδόν αυθεντικό.

Με τη μορφή, ανάμεσα στ' άλλα, της αρθρογραφίας ή κειμενογραφίας, της πολιτικής επιχειρηματολογίας, της λαϊκής διαμαρτυρίας, της δημόσιας αγόρευσης και της ρητορικής, της λογοτεχνικής αφήγησης, της φιλοσοφικής ή ποιητικής ενόρασης, της εκπαιδευτικής ή θεατρικής διδακτικής, της ιδεολογικής αντιπαράθεσης, της κομματικής χειραφέτησης, του τηλεοπτικού ή ραδιοφωνικού σχολιασμού και της κινηματογραφικής προβολής, ο κριτικός λόγος, απευθύνεται ή καταλήγει, απευθείας στον κατεξοχήν δημόσιο χώρο, χωρίς αναγκαστικά άλλες διαμεσολαθητικές παρεμβάσεις.

Η σημαντικότητα του κριτικού λόγου

Απ' αυτήν την άποψη, ο κριτικός λόγος, στην πρακτική του έκφραση, είναι άμεσα δηλωτικός όχι μόνο της συλλογικής βούλησης, δηλαδή των προθέσεων, των τάσεων και των προσανατολισμών μιας κοινωνικής ομάδας, αλλά και της συλλογικής ικανότητας, δηλαδή της λειτουργικής ευχέρειας ενός κοινωνικού συστήματος να προσαρμόζεται σε ανώτερα, ή τουλάχιστον διαφορετικά, ισορροπιστικά επίπεδα σχέσης μέσων-σκοπών. Όντας ο ίδιος διαμεσολαθητικός, ο κριτικός λόγος δεν έχει πάντα κι οπωσδήποτε ανάγκη από πολιτικές διαμεσολαθήσεις, οποιασδήποτε μορφής. Απ' αυτήν την άποψη εμφανίζεται –στα εξωτερικά, τυπικά τουλάχιστον γνωρίσματά του– ως ο αμεσότερος και γι' αυτόν το λόγο ίσως ο πειστικότερος τρόπος, προκειμένου να καταγράψουμε τους πολιτιστικούς προσανατολισμούς και να επισημάνουμε κοινωνικές τάσεις που διαμορφώνονται μέσα σ' ένα κοινωνικό μόρφωμα στις μέρες μας.

Πρόκειται για νοηματικές αναφορές, αφηγηματικά σχήματα

και επικοινωνιακές πρακτικές, που αναφέρονται στα καθημερινά και τα εφήμερα. Με ποιες «γραφικές» προδιαγραφές, ποιο ρητορικό ύφος, ποιους λεκτικούς κώδικες και ποια αφηγηματική ετοιμολογία, ποια στερεοτυπική φρασεολογία και ποιους ιδιωτισμούς ιδεολογισμούς, επιχειρείται κάθε φορά η κριτική παρέμβαση στην αγορά των ιδεών και της πολιτικής συνδιαλλαγής; Μ' άλλα λόγια, με ποιες τεχνικές εκλογικεύονται οι υποθέσεις και με ποιον τρόπο παράγονται τα επιχειρήματα στην επικοινωνιακή διαδικασία; Με ποιον τρόπο εδραιώνονται οι πολιτικές πρακτικές (η υλική δόμηση των σχέσεων) και με ποιες μεθοδεύσεις νομιμοποιούνται οι κοινωνικές συμβάσεις (η φαντασιακή θέσμιση των σχέσεων) στις μέρες μας;

Αυτά νομίζω είναι τα ερωτήματα που πρέπει ν' απαντηθούν, προκειμένου: α) να εντοπίσουμε τα γενικότερα προβλήματα της κοινωνικής συμβίωσης που δημιουργούνται από την επαναστατική αλλαγή στα μέσα έκφρασης και επικοινωνίας, β) να εμβαθύνουμε στα αίτια και το χαρακτήρα της κοινωνικής κρίσης που μαστίζει σήμερα τον τόπο μας και γ) να ελέγξουμε τις εκσυγχρονιστικές δυνατότητες του κοινωνικού σώματος.

Οι καινούργιες επικοινωνιακές τεχνικές και οι αντίστοιχες ιδεολογικές θεωρήσεις που τις συνοδεύουν, σαρώνουν όλα τα παραδοσιακά συστήματα της διαμεσολαβητικής έκφρασης και της διακοινωνικής παρέμβασης, στο δημόσιο χώρο άμεσα και στον ιδιωτικό έμμεσα. Ο ρόλος του κριτικού λόγου στην περίπτωση αυτή είναι αποφασιστικής σημασίας. Από τη φύση του, είναι λόγος συγκριτικός. Ευδοκίμει σε συνθήκες όπου η εναλλακτική προ-διάθεση δεν είναι απλώς δυνητικά νοητή και επιτρεπτή, αλλά και θεσμικά αποδεκτή και κατοχυρωμένη από τους ισχύοντες πολιτικούς, κοινωνικούς, αισθητικούς, καλλιτεχνικούς και λογοτεχνικούς κώδικες επικοινωνιακής συμπεριφοράς και επηρεασμού.

Η «ύβρις» της υπερβολής

Αλλά τι είδους κριτικός λόγος επικρατεί σήμερα στη χώρα μας; Ποια η σημασία και η συμβολή του στη βαθιά κρίση των ηθικών αξιών και της εκλογικευμένης συμπεριφοράς που περνάει η κοινωνία μας; Ο κριτικός λόγος στις μέρες μας φαίνεται ν' ακολουθεί τη λογική των οπλικών συστημάτων και των ηλεκτρονικών υπολογιστών που κατακλύζουν τη χώρα απ' άκρη σ' άκρη: Λόγος αλαζονικός και (τυπικά) εκλογικευμένος. Λόγος επιθετικός και

φαινομενικά (επίπλαστα ή τεχνικά) τεκμηριωμένος. Λόγος εφήμερος και αφηρημένος. Γενικά φαίνεται ότι πρόκειται μάλλον για λόγο υπέρμετρο και δηκτικό, με κύριο χαρακτηριστικό του την «ύβριν», με την αρχαιοκλασική έννοια του όρου, δηλαδή της «απώλειας του μέτρου». Άλλοτε μέσα σε πλαίσια καταϊγιστικών αλλαγών και άλλοτε μέσα σε κλίμα κοινωνικής αφασίας, ο κριτικός λόγος φαίνεται να χάνει προς στιγμή την εμβέλεια και την αποτελεσματικότητά του, χάρη στην υβριστική, υπερβολική και πέρα από κάθε λογικό (μέχρι σήμερα) μέτρο, παρουσία του.

Αυτό σημαίνει ότι, όταν η κοινή αντίληψη για τον κόσμο γενικά και για τα καθημερινά δρώμενα ιδιαίτερα μεταβάλλεται, τότε από τα εκφραστικά μέσα της πολιτιστικής κοινότητας, ως οι πιο ευαίσθητοι οργανωτικά (τεχνολογικά) και ιδεολογικά (ηθικά-αισθητικά) κοινωνικοί χώροι, σε κάθε σύγχρονη κοινωνία, αναζητούνται εναλλακτικοί τρόποι διασύνδεσης της σχέσης μέσον-σκοπός. Μ' αυτόν τον τρόπο επιδιώκεται ή αναμένεται η αναβάθμιση του κριτικού επιχειρήματος στο χρηματιστήριο της πειθούς. Αναζητούνται ή δοκιμάζονται, συνεπώς, καινούργια επίπεδα εκλογίκευσης της επικοινωνιακής σχέσης. Και είναι αυτοί ακριβώς οι περίοδοι των μεταλλαγών και των μετατάξεων, οι εποχές των βαθέων κοινωνικών κρίσεων, μέσα στις οποίες δοκιμάζεται, όσο ποτέ, η αποτελεσματικότητα της παλιάς γραφής και της παραδοσιακής αφήγησης, συνήθως για να υποκύψουν και οι δυο σ' ένα καινούργιο αισθητικό κριτήριο και σ' ένα διαφορετικό συμβολισμό του κριτικού λόγου.

Σε στιγμές βαθιάς κοινωνικής κρίσης, γραπτός και προφορικός λόγος, σε όλες του τις εκφάνσεις και με όλα τα γλωσσολογικά παραφερνάλια λογο-τεχνικής δομής και αφηγηματικού ύφους, αποδεικνύεται επιτηδευμένος, ρηχός, παρωχημένος. Μοιάζει με απαρχαιομένο μηχανισμό (με στομωμένο μαχαίρι) που αδυνατεί να διαπεράσει (να σκίσει) την παχειά κρούστα της ανθρώπινης εξατομίκευσης (μοναχικότητας ή αλλοτριώσης). Ανίκανος να συγκινήσει την προσωπική ευαισθησία (ή αναισθησία) και να εισχωρήσει στη συλλογική συνείδηση, ο κώδικας της λεκτικής και γραπτής διαμεσολάβησης παραδίδει τη σκυτάλη σε άλλο ύφος και σε διαφορετική αισθητική, ώστε ν' ανταποκρίνεται περισσότερο στο καινούργιο ήθος της δημόσιας συνδιαλλαγής.

Ο φαύλος κύκλος

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, διερωτάται κανείς: Είναι η

απώλεια του μέτρου η αιτία της κοινωνικής κρίσης και συνεπώς της ασυμμετρίας στη σχέση μέσον-σκοπός, ή η κοινωνική κρίση οδηγεί στην απώλεια του μέτρου και συνεπώς στην αναποτελεσματικότητα του κριτικού λόγου; Δεν μπορούμε ν' απαντήσουμε σε τέτοια ερωτήματα με την ίδια ευκολία με την οποία διαπιστώνουμε τη συγχρονικότητα της κοινωνικής κρίσης με την υβριστική υπερβολή του κριτικού λόγου. Σε στιγμές βαθείας και μακρόχρονης κοινωνικής κρίσης, ρηματικές και λεκτικές παρεμβάσεις πέφτουν θύματα, τόσο μιας αυθαίρετης δομικής (τεχνο-συντακτικής) στοιχειοθέτησης, όσο και μιας υπερβολικής σημειολογικής (ηθικο-αισθητικής) φόρτισης.

Παράλληλα, όμως, θύματα πέφτουν τόσο το πολιτικό σύστημα, όσο και το γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο που παράγουν ή εκτρέφουν έναν υπερβολικό και γι' αυτό, παράλογο κριτικό λόγο. Αυτό το δεύτερο έχει σημασία με την έννοια ότι ο χυδαίος, ή ακόμη και ο απλά υπερβολικός λόγος στην κριτική του διάσταση, όταν δεν είναι περιστασιακός αλλά μόνιμος, κάθε άλλο παρά ευνοεί συνθήκες που παράγουν ή προάγουν δημοκρατική σκέψη. Αντίθετα, η ύβρις «φυτεύει τύραννον», κατά το κοινόν λεγόμενον.

Από τη στιγμή της μοιραίας συνταύτισης των κρίσεων με τις κάθε λογής εκφραστικές υπερβολές, αρχίζουν να μπαίνουν σε κίνηση, σ' ολόκληρο το φάσμα των επικοινωνιακών σχέσεων, μηχανισμοί και δυνάμεις φαύλου κύκλου. Το σκηνικό το συνθέτουν, από τη μια μεριά, η ένταση των ανανεωτικών πρακτικών της παρέμβασης, από την άλλη, η αναποτελεσματικότητα του κριτικού λόγου: η απώλεια της κοινωνικής ισορροπίας (αιτία ή αποτέλεσμα της κοινωνικής κρίσης) εξαναγκάζει τον κριτικό λόγο να εισάγει νέους επικοινωνιακούς κώδικες και να υιοθετήσει διαφορετικές (όχι αναγκαστικά εξελιγμένες) μορφές παρέμβασης στο δημόσιο χώρο.

Στην προσπάθειά του, δηλαδή, να επιτύχει την υπέρβαση της ίδιας του της αναποτελεσματικότητας, ώστε να μπορέσει να επανακτήσει τη φερεγγυότητά του, χρησιμοποιεί νέες υποκριτικές και συμβολικές συμβάσεις. Κύριο όμως χαρακτηριστικό των συμβάσεων αυτών και στην υλική (ως μέσον) και στην ιδεολογική (ως μήνυμα) πτυχή τους, είναι η «υβριστική» τους υπερβολή, με αποτέλεσμα να διευρύνεται το χάσμα της αφερεγγυότητάς του, αντί να μικραίνει. Αποτέλεσμα, η δημιουργία μη αυθεντικών μορφών συμβίωσης που καθιστούν αδύνατο το διάλογο. Υβριστικός κριτικός λόγος, με την έννοια πάντα της υπερβολής, δεν μπορεί να διαγράψει την πραγματικότητα στις σωστές της διαστάσεις. Διά-

λογος όμως πάνω σε μια ή για μια διαστρεβλωμένη πραγματικότητα, είναι διάλογος ανάμεσα σε κωφούς.

Η άλλη όψη του νομίσματος

Αυθαιρεσίες στη δομική σύνταξη του λόγου και υπερβολές στη σημειολογική υφή της λογικής του, είναι δηλωτικά των νέων εκφραστικών, αισθητικών και συμβολικών μετακινήσεων που προκαλεί η αναντιστοιχία των παραδοσιακών μέσων έκφρασης με τις νέες τεχνικές επικοινωνίας. Κατά τις επικοινωνιακές εμπλοκές και τα χρονικά εκτεταμένα διάκενα που παρεμβάλλονται, τα υβριστικά και φαύλα φαινόμενα του κριτικού λόγου, τείνουν να επεκταθούν σ' ολόκληρο το χώρο της κοινωνικής διαμεσολάβησης. Τότε όλων των ειδών οι εκτροπές είναι δυνατές. Αυτή όμως είναι η μια όψη του νομίσματος, όπως εξάλλου συμβαίνει και σε άλλες κρίσιμες καταστάσεις.

Οι επικοινωνιακές αναντιστοιχίες που αναπτύσσονται έχουν και τη θετική τους πλευρά. Αποκαλύπτουν στον απορημένο παρατηρητή των δρώντων –που συνήθως δεν είναι ο «οργανικός διανοούμενος» του συστήματος (του κατεστημένου), αλλά ο νεαρός εκπρόσωπος των νέων κοινωνικών στρωμάτων– τις άπειρες δυνατότητες που δημιουργούνται στα πλαίσια ή στα περιθώρια των υφιστάμενων συστημάτων κοινωνικής διαμεσολάβησης και πολιτικού ελέγχου. Μεταφράσεις, παραφράσεις, υποβολές και υπερβολές στον επικοινωνιακό λόγο και τους κώδικές του, προδίδουν –ακόμη κι εκεί όπου δεν είναι εμφανές από άλλα σημεία– τις επερχόμενες μεταβολές, τόσο στις υλικές σχέσεις των κοινωνικών υποκειμένων, όσο και στις ιδεολογικές θέσεις των πολιτικών προοπτικών τους («στα πράγματα και στις λέξεις», όπως θα 'λεγε κι ο Φουκώ).

Προπάντων υποδηλώνουν και, σε πολλές περιπτώσεις, σφραγίζουν μια μετατόπιση των μέχρι τώρα πανίσχυρων κέντρων «αυθεντικής» ρύθμισης του λόγου και «τελεσίδικης» απόφασης της λογικής του. Η μετατόπιση, η φθορά των συμβόλων και η ανακατάταξη ή αποσύνθεση της θέσμισής τους, πραγματώνει τη δυνατότητα για καινούριες ή τουλάχιστον διαφορετικές συμβολικές αναπαραστάσεις του επικοινωνιακού λόγου. Αυτό έχει τον αντίκτυπό του και στη μορφή και στη δομή του διαμεσολαθητικού επιχειρήματος.

Αν τώρα οι συμβολικοί μηχανισμοί της προσωπικής επικοινωνίας και της κοινωνικής συνδιαλλαγής, από τους οποίους εξαρ-

τάται και ο κριτικός λόγος, θα ενδώσουν στις νέες απαιτήσεις ή θα αντιτάξουν τους δικούς τους αμυντικούς μηχανισμούς στην επίθεση του παράλογου που δέχονται, είναι κάτι που δεν μπορούμε να το προεξοφλήσουμε. Η αδυναμία της πρόγνωσης πηγάζει κυρίως από το γεγονός ότι το θέμα δεν περιορίζεται μόνο στο χώρο της γλώσσας και της λογικής της ως μέσου κοινωνικής παρέμβασης.

Το θέμα είναι πολύπλοκο. Συνδέεται μ' όλες τις πλευρές της βαθειάς κοινωνικής κρίσης που συνταράσσει την κοινωνία μας. Η γλώσσα αποδέχεται αυτήν την κρίση και τη μεταφράζει, επεμβαίνοντας στη φόρμα της. Αυτό τουλάχιστον προσπαθήσαμε να δείξουμε με συντομία σ' ό,τι προηγήθηκε. Εδώ δηλαδή δεν ισχύει η συμβουλή που συχνά ακούγεται, απ' όσους βλέπουν το πρόβλημα να συγκεντρώνεται στο χώρο της γλώσσας. Η γλώσσα, ως μέρος του λόγου, όπως και όλα τα εκφραστικά παράγωγα της γραπτής ή ρηματικής επικοινωνίας των ανθρώπων, αποτελούν απλώς τα συμβολικά μέσα επικοινωνίας των ανθρώπων που διατυπώνουν τη βούληση τους να συνυπάρξουν.

Ως κοινωνικό φαινόμενο άπτεται της ηθικής υπόστασης του ανθρώπου. Το θέμα που προκύπτει από την ενεργοποίηση του κριτικού λόγου, είναι πρωτίστως θέμα ηθικό (αξιολογικό) και δευτερεύοντως γλωσσολογικό (τεχνο-λογικό). Είναι περισσότερο πρόβλημα κοινωνιολογικό και λιγότερο γραμματολογικό. Ο ρόλος και η σημασία του κριτικού λόγου είναι πρόβλημα φιλοσοφικό αλλά και πολιτικό. Είναι πρόβλημα της δικής μου απορίας για τη σκοπιμότητα της παρέμβασής μου, και της ικανότητας του άλλου ν' αντιληφθεί την αξία του επιχειρηματός μου. Ο κριτικός λόγος είναι η κοινωνική συνείδηση αυτοπροσώπως. Υπερβολικός, ακραίος, υβριστικός ή φαύλος είναι το κρυμμένο αντικείμενο του πόθου μας.

Ο κριτικός λόγος, έτσι ή αλλιώς, μπορεί, όσο υπάρχει και εκδηλώνεται, να είναι η αρχή μιας κάποιας αλλαγής στη σκέψη των ανθρώπων. Ο κριτικός λόγος είναι ο κατεξοχήν λόγος που μπορεί να κάνει φανερό στους ανθρώπους ότι είναι περισσότερο ελεύθεροι, απ' όσο συνήθως σκέπτονται ή πιστεύουν ότι είναι. Αυτό βέβαια οι άνθρωποι δεν το κατορθώνουν πάντα χωρίς την εξουθένωση της υπερβολής, που συχνά φτάνει στα όρια της ύβρης, με τη μορφή του άκρατου βερμπαλισμού ή αντίθετα του απροσημάτιστου ακτιβισμού. Γιατί ο κριτικός λόγος είναι αυτή η ίδια η αμφίσημη μορφή της ελευθερίας.

Από τη Διεύθυνση